

**ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ**

TEACHERS AND SOCIAL JUSTICE IN GREECE IN THE 19TH CENTURY

**Λαμπρινή Σκούρα
Λέκτορας Π.Τ.Δ.Ε.
Πανεπιστημίου Αθηνών**

lskoura@primedu.uoa.gr

Περίληψη

Οι δάσκαλοι της δημοτικής εκπαίδευσης υπήρξαν αποδέκτες μιας άδικης, μίζερης, ανάληκτης και μεροληπτικής αντιμετώπισης εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας, για ολόκληρο τον 19ο αιώνα, σε όλους σχεδόν τους τομείς της επαγγελματικής τους πορείας (την κατάρτισή τους, τη μισθοδοσία τους, το διορισμό τους, τις μεταθέσεις, κ.λπ.). Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει, να φωτίσει και να ερμηνεύσει, μέσα από πρωτογενείς πηγές, τους λόγους που συνέβαλλαν στην προαναφερθείσα αντιμετώπιση των δασκάλων, εστιάζοντας στον τομέα των μεταθέσεων και των παύσεών τους καθώς και τις συνέπειες που είχαν οι διδασκαλικές αυτές μεταβολές στη λειτουργία των σχολείων και γενικότερα τη μόρφωση των παιδιών του ελληνικού λαού. Επίσης, να αναδείξει τις προσπάθειες που έγιναν και με ποια αποτελεσματικότητα για την προστασία «των αδικουμένων εκπαιδευτικών λειτουργών» στον εξεταζόμενο τομέα.

ABSTRACT

Primary education teachers have been regarded with unfairness, ruthlessness, meanness, and partiality by the greek state for the whole 19th century, almost in every aspect of their career (their training, pay, appointment, transfers, e.t.c.). The present work intends to examine, illuminate and account for the reasons that contributed to the above mentioned conduct, through primary sources, focusing on the sector of teachers transfers and discharges as well as of the consequences of these (transfers and discharges) for the operation of schools and for the education of greek children in general. Furthermore, it attempts to show the efforts made and their effectiveness for the protection of the aggrieved teachers, in the sector examined.

Εισαγωγή

Είναι κοινός τόπος ότι οι δάσκαλοι της δημοτικής εκπαίδευσης, κατά τον 19ο αιώνα, δεν αντιμετωπίστηκαν από την πολιτεία με την «ισότητα του μέτρου» που απαιτεί το ανθρώπινο δίκαιο σε σχέση με άλλους εργαζόμενους στο δημόσιο χώρο αλλά ούτε και σε σχέση με τους ίδιους τους συναδέλφους τους στο εσωτερικό του διδασκαλικού χώρου. Για παράδειγμα, η πολιτεία είχε αναθέσει τη μισθοδοσία των δασκάλων μέχρι το 1856 στις δημοτικές αρχές, οι οποίες όμως αρνούσαν ή δυστροπούσαν να πληρώσουν «τον γλίσχρον» μισθόν τους, για ένα ή και περισσότερα χρόνια, με αποτέλεσμα να τους αναγκάζουν να ζουν «βίον επαίτου» και να αναμένουν «διά δικαστικού καταναγκασμού την πληρωμήν της αντιμισθίας

τους...»¹. Ανάλογη ήταν η αντιμετώπιση της πολιτείας και στο θέμα της κατάρτισής τους, η οποία ήταν ελλιπής, πολύμορφη μέχρι και ανύπαρκτη, αποτελούσε δε και έναν από τους σημαντικότερους λόγους για την «καταφρόνηση» του διδασκαλικού επαγγέλματος από το λαό. Ο τομέας όμως που η άδικη, ανάληψη και μεροληπτική αντιμετώπιση από την πολιτεία των παραπάνω εκπαιδευτικών λειτουργιών ίσχυσε σε όλη της τη μεγαλοπρέπεια, ήταν αυτός των διορισμών, των μεταθέσεων και των παύσεων τους από την υπηρεσία. Έτσι, σε κάθε απόπειρα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης το θέμα αυτό αποτελεί αντικείμενο έντονου προβληματισμού, αντιπαραθέσεων και εκτενών συζητήσεων στη Βουλή των Ελλήνων. Η «*δυστυχία των δημοτικών σχολείων*» αποδίδεται στις «*άκαιρες, άστοργες, αναιτιολόγητες ή άνευ αποχρώντος λόγου*» μεταθέσεις και παύσεις των δασκάλων, πολλές φορές μάλιστα διαρκούντος του σχολικού έτους, διαβάζουμε στα Νομοσχέδια Αυγερινού (στο: Μπουζάκης, σ. 140). «*Των διδασκάλων η θέσις είναι ελεεινή, κάνουν αγώνα υπάρξεως και όχι επιστημονικών*» διαπιστώνει το 1889 μερίδα των μελών του Ελληνικού Διδασκαλικού Σύλλογου, κυρίως της μέσης εκπαίδευσης². Λίγα χρόνια πριν ο επιθεωρητής Χαρίσιος Παπαμάρκου (1883), μετά την επιθεώρηση δημοτικών σχολείων της Κέρκυρας, καταγράφει την «παντοδαπή» εξάρτηση του δασκάλου «εκ πολυμόρφων αρχών». Μεταξύ άλλων αναφέρει: «Ο βουλευτής, ο δήμαρχος, η εφορευτική επιτροπή, οι επόπται, ο ταμίας, ο τοκογλύφος, οι γονείς των παιδιών, οι παίδες αυτοί λάξ πατούσι τον ανίσχυρον και απροστάτευτον δημοδιδάσκαλον, απειλούντες αυτόν εκάστοτε, περιφρονούντες αυτόν, αφανίζοντες αυτόν» (στο: Τζουμελέας Σ. – Παναγόπουλος Π., σ. 27). Οι «*ταλαίπωροι της Ελλάδος δημοδιδάσκαλοι*» απολύονταν «εν μια νυκτί» και «εκσφεδονίζονταν» από το ένα άκρο της Ελλάδας στο άλλο, μετατρέπόμενοι σε «*κομιστές ταχυδρομικών σάκων*», χωρίς καν το δικαίωμα της απολογίας, αναφέρει ο Δηλιγιάννης στη Βουλή³. Αναλόγως «*των συμπαθειών και αντιπαθειών των εκάστοτε κρατούντων διορίζοντο, μετατίθεντο και απελύοντο οι δημοδιδάσκαλοι*» επισημαίνεται και στην εισηγητική έκθεση του «περί δημοτικής εκπαιδεύσεως» νομοσχεδίου του υπουργού Αθ. Ευταξία (1899). Τα παραπάνω είναι ένα μικρό δείγμα των πολλών αναφορών που γίνονται σε θεσμικά κείμενα για το θέμα που μας απασχολεί.

Με την παρούσα εργασία επιδιώκεται η διερεύνηση, η ανάδειξη και η ερμηνεία, μέσα από πρωτογενείς πηγές, των λόγων που συνέβαλλαν στη δημιουργία των παραπάνω φαινομένων, των προσπαθειών που έγιναν για την εξάλειψή τους καθώς και των επιπτώσεων που αυτά είχαν στη λειτουργία των σχολείων και γενικότερα στη μόρφωση των παιδιών του ελληνικού λαού.

Το θεσμικό πλαίσιο για τις παύσεις και μεταθέσεις των δασκάλων (1834 – 1895)

Ο νόμος του 1834 «περί δημοτικών σχολείων», μεταξύ των άλλων καθηκόντων που ανέθετε στην επιτροπή «προς επιθεώρησιν των επιτοπίων

---

¹ Γενική Αιτιολογική έκθεση των νομοσχεδίων Αυγερινού 1880 στο: Μπουζάκης, σ. 128. Για την άθλια οικονομική κατάσταση του Έλληνα δασκάλου και στις συνέπειες που αυτή είχε στην άσκηση του έργου του, την επαγγελματική κατάσταση και στην κοινωνική του θέση Βλ. και έκθεση Χαρίσιου Παπαμάρκου (1883) στο: Τζουμελέας Σ. – Παναγόπουλος Π., σ. 26 - 30.

² Το 1889 ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος ουσιαστικά διασπάστηκε, όταν η προαναφερθείσα μερίδα των μελών του διαπίστωνε ότι ο σκοπός των δύο τμημάτων του (δασκάλων - καθηγητών) είναι διαφορετικός και οι λειτουργοί τους δεν έχουν την ίδια μόρφωση για κοινή και αρμονική συνεργασία (Ανδρέου - Παπακωνσταντίνου, σ. 217).

³ Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 60^η, 24/6/1899 στο: Μπουζάκης, σ. 475, 477, Επίσης, Πυργιωτάκης, σ. 113.

σχολείων»⁴ ήταν σε κατεπείγουσες περιπτώσεις «να παύη τον διδάσκαλον» με τη ρητή όμως υποχρέωση να αναφέρει στην ιεραρχικώς ανώτερη «κατά την επαρχίαν ή τον νομόν» επιθεωρητική επιτροπή⁵, εντός 24 ωρών, «περί της παύσεως ταύτης και των αιτιών αυτής» (άρθρο 37, παρ. 8). Η δεύτερη αυτή επιτροπή είχε το δικαίωμα και το χρέος να επιθεωρεί μία φορά τουλάχιστον το εξάμηνο όλα τα δημοτικά σχολεία και να επιβάλλει «επανορθωτικές ποινάς»⁶ στους δασκάλους, τους οποίους έκρινε ότι έχουν κακή διαγωγή και κακά ήθη ή ότι δεν ήταν επιμελείς ή τους οποίους άλλοι δάσκαλοι νομών ή επαρχιών «ήθελον κατηγορήσει ως τοιούτους» (άρθρο 41, παρ. 2). Δικαίωμα όμως τιμωρίας η και αποπομπής των δασκάλων είχε και ο γενικός επιθεωρητής όλων των δημοτικών σχολείων, αναφέροντας σχετικά ή στις «κατ' επαρχίαν ή κατά νομόν επιθεωρητικές επιτροπές ή κατ' ευθείαν εις την επί των Εκκλησιαστικών κ.λπ. Γραμματείαν» (άρθρο 71, παρ. 3). Τέλος η τελευταία, στην οποία υπαγόταν και η «υπερτάτη» διεύθυνση των δημοτικών σχολείων, είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει όλες τις παραπάνω ποινές στους δασκάλους, είτε είχε προηγηθεί απόφαση των τοπικών επιτροπών είτε όχι (άρθρα 54, 55).

Από τις παραπάνω διατάξεις του πρώτου εκπαιδευτικού νόμου της χώρας είναι καταφανές ότι ο δάσκαλος ήταν εκτεθειμένος στον έλεγχο αλλεπάλληλων επιτροπών και οργάνων κρατικών. Υπήρχε μια ιεραρχική αναφορά με τελικό αποδέκτη τον επί των Εκκλησιαστικών κ.λπ. υπουργό, ο οποίος όμως μπορούσε να δράσει και αυτεπαγγέλτως. Σοφό το «νομοθέτημα», επί του οποίου εδράζεται και από το οποίο εξαρτάται η πρόοδος των δημοτικών σχολείων, αναφέρει το 1872 σε σχετική εγκύκλιό του ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δ.Ε. Δημήτριος Σ. Μαυροκορδάτος (Λέφας, σ. 276). «Σοφή ήτο καθ' εαυτήν η διοργάνωσις της διοικήσεως της δημοτικής εκπαιδεύσεως διά του Νόμου του 1834», αναφέρεται και στην εισηγητική έκθεση των περί δημοτικής εκπαίδευσως νομοσχεδίων του 1899. Στην πράξη όμως δεν λειτουργεί το σύστημα, έχει εκπέσει κατά πολύ «του αρχικού του σκοπού». Οι προαναφερθείσες επιτροπές αποδείχτηκαν «τύπος και σκιά», ανάξιες της εξουσίας που της παραχωρήθηκαν και σπανίως ευσυνείδητες⁷. Την όλη διοίκηση συγκέντρωνε το υπουργείο⁸ και κυρίως ο γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, ο οποίος δεν εφάρμοζε τις διατάξεις περί πειθαρχικών ποινών του νόμου 1834 αλλά αυθαίρετα «ήγε και έφερε την δημοτικήν εκπαίδευσιν, ουχί πάντοτε επ' αγαθώ αυτής» (στο: Μπουζάκης, σ. 331).

⁴ Η επιτροπή αυτή αποτελούνταν από το δήμαρχο ως πρόεδρο, τον εφημέριο του τόπου και δύο έως τέσσερις δημότες που διορίζονταν από το δημοτικό συμβούλιο (άρθρο 24).

⁵ Η επιτροπή αυτή αποτελούνταν από το Νομάρχη ως πρόεδρο, τον πρόεδρο του επαρχιακού δικαστηρίου που έδρευε στην πρωτεύουσα του νομού, τον επίτροπο της επικράτειας, από έναν ιερωμένο του ανώτερου ή κατώτερου κλήρου του νομού, τον οποίο διόριζε η επί των Εκκλησιαστικών κ.λπ. γραμματεία, έναν καθηγητή γυμνασίου ή πανεπιστημίου που διόριζε η ίδια γραμματεία και από κατοίκους του νομού (2-4), τους οποίους διόριζε το νομαρχιακό συμβούλιο (άρθρο 39).

⁶ Οι επιβλητέες επανορθωτικές ποινές ήταν: επίπληξη, πρόστιμο 1-20 δρχμ., παύση των χρεών από 8 ημέρες έως 6 μήνες μετά ή άνευ αφαιρέσεως του μισθού (άρθρο 42).

⁷ Μάταια οι υπουργοί απέστειλαν εγκυκλίους στους νομάρχες και επάρχους, επισημαίνοντας την ανάγκη επιθεωρήσεως των σχολείων από τις κατά νόμο επιτροπές. Οι επιτροπές αυτές ή δεν υπήρχαν ή δεν είχαν γνώση των καθηκόντων τους, παρά την ακριβή περιγραφή τους από το νομοθέτη ή δεν τις συγκαλούσε καν ο δήμαρχος για συνδιάσκεψη. Ας σημειωθεί, ότι κατά κανόνα τα μέλη των επιτροπών αυτών, πλην του δημάρχου, ήταν αγράμματοι ενώ κανένα μέλος τους δεν λάμβανε μισθό (άρθρο 46). Σχετικά αποσπάσματα των παραπάνω εγκυκλίων Βλ. στο: Λέφας, σσ. 275 -278.

⁸ Ας σημειωθεί, ότι με το διάταγμα της 22/2/1835 είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα του διορισμού των δασκάλων, στην έννοια του οποίου περιλαμβάνονταν και οι μεταθέσεις, στον επί των Εκκλησιαστικών κ.λπ. υπουργό με την υποχρέωση να υποβάλλει κάθε μήνα στο βασιλιά κατάλογο των διορισθέντων. Το 1844 ο Όθων με Β.Δ. της 25ης Απριλίου, θέλοντας να απλοποιήσει τα της υπηρεσίας ως προς τη δημόσια εκπαίδευση, παραχώρησε στον υπουργό την άδεια να μεταθέτει, χωρίς προηγούμενη έγκρισή του, τους δασκάλους και υποδιδασκάλους (Δημαράς Α', σ. 104).

Προσπάθεια να τεθεί φραγμός στην παραπάνω κατάσταση έγινε από τον υπουργό της κυβέρνησης Αλ. Κουμουνδούρου Αθαν. Πετμεζά (2/2-28/10/1871) με το νόμο *ΥΗ/27-5-1871*, με τον οποίο δεν επιτρεπόταν να γίνονται μεταθέσεις καθηγητών και «*διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους*», εκτός εάν συνέτρεχαν ειδικοί λόγοι (ασθένεια, αμοιβαία μετάθεση). Επίσης, εάν η μετάθεση επιβαλλόταν ως ποινή στον μετατιθέμενο, μετά από γνωμοδότηση επιτοπίων αρχών⁹, ότι η περαιτέρω παραμονή του στο σχολείο ήταν ασυμβίβαστος προς τις εύλογες αξιώσεις της κοινότητας και μετά από έγκριση του αρμόδιου υπουργείου. Στην περίπτωση αυτή έπρεπε να ζητηθεί προηγουμένως και η απολογία του (άρθρο 1, παρ. 3), διαδικασία όμως που τις περισσότερες φορές φαίνεται ότι δεν τηρούνταν¹⁰. Όλες οι άλλες «επιζητούμενες μεταθέσεις», είτε από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς είτε από επιτόπιες αρχές, γίνονταν «ευθύς μετά τας θερινάς εξετάσεις» (άρθρο 2). Η απαγόρευση όμως των μεταθέσεων στη διάρκεια του σχολικού έτους δημιούργησε στην πράξη ένα άλλο παράδοξο φαινόμενο, όπως ήταν η εφεύρεση υποβολής παραίτησης ή απόλυσης στο μέσο της χρονιάς, από τη θέση που κατείχαν οι ενδιαφερόμενοι καθηγητές και δάσκαλοι, με στόχο τον αναδιορισμό τους στη συνέχεια στη θέση της επιθυμίας τους. Η μέθοδος αυτή της *απολύσεως και του αναδιορισμού* συνεχίστηκε για αρκετές δεκαετίες¹¹. Επίσης, παρατηρήθηκε το φαινόμενο να γίνονται αθρόες μεταβολές στο τέλος κάθε σχολικού έτους. Έτσι η αναζήτηση λύσεων ως προς το εξεταζόμενο θέμα εξακολουθούσε να απασχολεί τους αρμόδιους υπουργούς. Στα νομοσχέδια Αυγερινού (1880) για παράδειγμα προβλέπεται ότι η διατήρηση ή μη του δασκάλου στη θέση του είχε τεθεί και υπό την κρίση των γονέων των μαθητών, αφού αυτοί είχαν το μέγιστο συμφέρον να αποφανθούν ευσυνείδητα σχετικά με τη μετάθεση ή την απόλυσή του. Στην προκειμένη περίπτωση έπρεπε να υποβληθεί αιτιολογημένη πρόταση τουλάχιστον από τα δύο τρίτα των γονέων, των οποίων τα παιδιά ήταν γραμμένα και φοιτούσαν στο σχολείο (Μπουζάκης, σ. 148).

Επτά χρόνια μετά ο υπουργός της κυβέρνησης Τρικούπη Παναγιώτης Μανέτας (9/5/1886-15/2/1889) με το νόμο *ΑΦΝΗ/28-5-1887*, προσπάθησε να συμπληρώσει και να βελτιώσει το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο, καταργώντας κάποιες διατάξεις του νόμου 1834 και επαναπροσδιορίζοντας επακριβώς τις περιπτώσεις που οι δάσκαλοι απολύονταν από την υπηρεσία. Μεταξύ αυτών ήταν:

α) αν είχε καταδειχθεί ότι ο δάσκαλος ήταν ανίκανος ή αμελής για την εκπλήρωση των καθηκόντων του ή διήγε βίο αναξιοπρεπή και ασυμβίβαστο προς τη θέση του. Η διαπίστωση αυτή έπρεπε να συνάγεται ή από δικαστική απόφαση, βούλευμα κ.λπ. ή από αιτιολογημένη έκθεση του γενικού επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων ή έκτακτου επιθεωρητή, β) αν είχε στερηθεί των αστικών δικαιωμάτων, γ) αν απείχε «αυτοβούλως» για ένα μήνα από την εκτέλεση των καθηκόντων του δ) αν είχε

⁹ Η εμπλοκή των αρχών αυτών στο εξεταζόμενο θέμα είχε επιχειρηθεί από το 1864, όταν ο Αλ. Κουμουνδούρος, υπό την ιδιότητα του υπουργού, είχε υποβάλλει σχέδιο ψηφίσματος, έτσι ώστε να μη γίνεται καμία μετάθεση, εντός των εργασιμων μηνών του σχολικού έτους, χωρίς τη γνωμοδότηση του οικείου δημάρχου και του δημοτικού συμβουλίου. Το σχέδιο αυτό δεν συζητήθηκε (Δημαράς Α', σ. 190).

¹⁰ Από την 3187/2 Μαΐου 1877 εγκύκλιο του υπουργού Εκκλησιαστικών Θ. Κανακάρη προκύπτει ότι οι έφοροι ήταν πρόθυμοι να υπογράφουν έκθεση κατά του δασκάλου και να ζητούν την παύση και τη μετάθεσή του χωρίς καν να υπάρχει «κατεπείγουσα περίσταση» ούτε να ζητούν για τον τύπο την απολογία του, αρκεί να το απαιτούσε «*παρ' αυτών ο Δήμαρχος*» (Λέφας, σ. 277. Επίσης, Ανδρέου - Παπακωνσταντίνου, σ. 216).

¹¹ Έχει καταγραφεί περίπτωση δασκάλου που υπέβαλε παραίτηση στο μέσο της χρονιάς και η αποδοχή της από τον υπουργό δημοσιεύθηκε στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας της κυβέρνησης με την υπουργική απόφαση που την διόριζε σε άλλη θέση (Φ.Ε.Κ. 31/1903 στο: Πυργιωτάκης, σ.123).

παραπεμφθεί, σε περίπτωση αμφιβολίας περί της ικανότητάς του, για επανάληψη επί ορισμένο χρόνο της παρακολούθησης ενός ή περισσοτέρων μαθημάτων στο οικείο Διδασκαλείο ή αν υπήρχε γνωμάτευση μιας από τις επί πτυχίω εξεταστικές επιτροπές για την ακύρωση του πτυχίου του, ε) αν λόγω νόσου είχε καταστεί ανίκανος για την εκπλήρωση των καθηκόντων του «πλέον των τριών μηνών» και στ) αν είχε διαγραφεί από το δημοτικό προϋπολογισμό η πίστωση για την πλήρωση του μισθού του (άρθρο 5).

Ως προς τις μεταθέσεις από τόπου εις τόπον ο νόμος ΑΦΝΗ προέβλεπε τις εξής περιπτώσεις: α) μετά από υποβολή σχετικής αίτησης, β) αν για έκτακτους λόγους, βεβαιωμένους με έκθεση τις οικείας διοικητικής αρχής και της επιτόπιας εφορείας του σχολείου, κρινόταν αναγκαία η μετάθεση γ) σε περίπτωση διόρθωσης του βαθμού του πτυχίου του από την προαναφερθείσα επί πτυχίω εξεταστική επιτροπή και δ) αν ζητούσε το διορισμό σε σχολείο του ίδιου δήμου υπότροφος του δήμου κατά το νόμο ΧΘ/11-1- 1878, «απολυθείς του διδασκαλείου» και δεν υπήρχε κενή θέση σε κανένα σχολείο του ίδιου δήμου (άρθρο 6).

Από τα προαναφερθέντα είναι εμφανές ότι, σε σχέση με το νόμο του 1834, ο νόμος Μανέτα επέφερε βελτίωση, τουλάχιστον θεωρητικά, ως προς το εξεταζόμενο θέμα και παράλληλα μερίμνησε για την εκκαθάριση από την υπηρεσία των ακατάλληλων δασκάλων. Για την επιβολή της ποινής της απολύσεως, λόγω κακής διαγωγής του δασκάλου, για παράδειγμα απαιτούσε την ύπαρξη εγκυρότερων και αυστηρότερων στοιχείων¹². Επίσης, με το νόμο Μανέτα είχαν εισαχθεί δύο ουσιώδεις μεταρρυθμίσεις. Διατηρούνταν μεν το δικαίωμα στον υπουργό να εγκρίνει τις αποφασιζόμενες, από το «Συμβούλιο της Εκπαιδεύσεως»¹³ ή τους επιθεωρητές, ποινές, είχε όμως αφαιρεθεί το δικαίωμα της επιβολής των ποινών αυτών απευθείας από τον υπουργό (όπως προέβλεπε ο νόμος του 1834) και μάλιστα προτού κληθεί σε απολογία ο δάσκαλος και γνωμοδοτήσει για την παύση ο γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, γνωμάτευση που έπρεπε και να καταγραφεί στη σχετική υπουργική διαταγή. Με τον τρόπο αυτό αλλά και με τον καθορισμό συγκεκριμένα των περιπτώσεων των απολύσεων καθώς και της διαδικασίας που έπρεπε να ακολουθηθεί μπορεί να υποστηριχθεί, ότι εξασφαλιζόταν ένα είδος προστασίας και διαγραφόταν μια μορφή μονιμότητας στο δάσκαλο (Βλ. και Λέφας, σ. 282).

Την ελπίδα βελτίωσης των πραγμάτων με το νέο νόμο είχε εκφράσει και ο λογοτέχνης-εκπαιδευτικός Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης το 1887 σε χρονογράφημά του, με τίτλο «Ως κατάδικοι εξοριζόμενοι», όπου μας δίνει μια εναργή εικόνα της ταπείνωσης και της εξάρτησης των εκπαιδευτικών από τους πολιτικούς για το θέμα των διορισμών, των μεταθέσεων και απολύσεων. Γράφει: «οι διδάσκαλοι τα ατυχή ταύτα όντα, οι είλωτες της πολιτείας, οι παρίαί της δημοσίας υπηρεσίας», κατά τον μήνα Αύγουστο, που όλοι διασκεδάζουν, «συρρέουσι πάντες εις Αθήνας, και καταπλημμυρούσι τους διαδρόμους και την αυλήν του υπουργείου [...] και θέτουσιν εις ενέργειαν βουλευτάς, και εκλιπαρούσι και ολοφύρονται όπως απαλλαγώσι του θανατηφόρου κτυπήματος». Ο ίδιος περιγράφει και τη θέση του υπουργού και των τμηματάρχων οι οποίοι προσπαθώντας να αποφύγουν τις πιέσεις, από βουλευτές, δασκάλους, κομματάρχες, εξαφανίζονται από το υπουργείο ή εργάζονται τις νυχτερινές ώρες. «Ουδείς ειξεύρει πού είναι», συνεχίζει ο Κουρτίδης. «Είναι αγνώστου διαμονής ως κατηγορούμενοι καταζητούμενοι». Και καταλήγει στο

¹² Ο νόμος του 1834 παρείχε το δικαίωμα στον υπουργό να επιβάλλει ποινές μέχρι και αυτή της απολύσεως στους δασκάλους, τους οποίους έκρινε ότι είχαν κακή διαγωγή ή τους οποίους άλλοι δάσκαλοι είχαν κατηγορήσει ως τοιούτους (άρθρα 41, παρ. 2, 54). Η διάταξη αυτή καταργήθηκε.

¹³ Ο Μανέτας το 1887 είχε υποβάλει και άλλο νομοσχέδιο «Περί Συμβουλίου της Εκπαιδεύσεως», το οποίο όμως δεν είχε κατατεθεί στη Βουλή (Λέφας, σ. 281).

χρονογράφημά του με την ευχή, «τον επόμενον Αύγουστον να μη κρύπτεται ο υπουργός, ως φυγόδικος, να μην εργάζονται τη νύχτα μυστηριωδώς οι γραφείς ως παραχαράκται, και οι διδάσκαλοι να μη μεταναστεύωσι πανοικεί ως κατάδικοι εξοριζόμενοι» (στο: Δημαράς Α', σ. 272).

Όμως το «δεινόν δεν θα θεραπευθή» αφού και με το νόμο Μανέτα δεν έλειψαν φαινόμενα κατάχρησης εξουσίας, ιδιαίτερα κατά την εφαρμογή της διάταξης που παρείχε τη δυνατότητα απόλυσης δασκάλου μετά από έκθεση έκτακτου επιθεωρητή. Έτσι, εάν υπήρχε πολιτική ή κομματική σκοπιμότητα διορίζονταν έκτακτοι επιθεωρητές, οι οποίοι απλώς επισκέπτονταν διάφορα σχολεία και υπέγραφαν έτοιμες εκθέσεις με βάση τις οποίες απολύονταν «οι απαρέσκοντες εις τους κρατούντας» (Μπουζάκης, σ. 332). Επίσης, αφορμή για καταστρατήγηση του παραπάνω νόμου παρείχε και η διάταξη περί διαγραφής της απαιτούμενης για το μισθό του δασκάλου πίστωσης από το δημοτικό προϋπολογισμό, δίνοντας έτσι τη δικαιοδοσία στο δήμαρχο να απολύει με τη μέθοδο αυτή τους «μη υποχείριους διδασκάλους» (Λέφας, σσ. 203, 282). Ένα άλλο αδύνατο σημείο του νόμου ΑΦΝΗ ήταν ότι δεν προέβλεπε αν οι προαναφερθείσες περιοριστικές διατάξεις, περί των μεταθέσεων και ιδιαίτερα η προϋπόθεση για την υποβολή σχετικής αίτησης από τον ενδιαφερόμενο, ίσχυαν μόνον για αυτές που γίνονταν κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους ή και για όσες γίνονταν με τις θερινές μεταβολές. Μάλιστα μέχρι το 1891 ο νόμος εφαρμόστηκε αυστηρά για όλες τις μεταθέσεις. Με τον τρόπο όμως αυτό «εστερεύσε» η κυριότερη πηγή «της πολιτικής συναλλαγής». Έτσι, κατόπιν «υποβολιμαίας γνωματεύσεως» του νομικού συμβούλου δόθηκε η ερμηνεία ότι οι περιοριστικές διατάξεις του νόμου ΑΦΝΗ έχουν εφαρμογή μόνον για τις μεταθέσεις που γίνονταν κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους ενώ για τις θερινές μεταβολές ο υπουργός ήταν «ελεύθερος να ενεργή κατά βούλησιν». Η γνωμοδότηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να γίνονται και πάλι αθρόες διδασκαλικές μεταβολές κατά τη λήξη του σχολικού έτους (Λέφας, σ. 203, 283).

Νέα ρύθμιση για το θέμα των διδασκαλικών μεταβολών γίνεται από την έκτη κατά σειρά κυβέρνηση Τρικούπη με το νόμο ΒΠΕ/1892 (άρθρο 16), από τον οποίο προβλέπεται ότι το υπουργείο στην αρχή κάθε σχολικού έτους «κατατοπίζει τους εκασταχού προσήκοντας και επαρκείς» δασκάλους, διορίζοντας, μεταθέτοντας και παύοντας αυτούς, σύμφωνα με τις ανάγκες της υπηρεσίας, μετά την «ομόφωνη γνωμοδότηση» ενός νέου οργάνου, του τριμελούς «Συμβουλίου της Εκπαιδεύσεως», στο οποίο μετείχαν ο γενικός Γραμματέας του Υπουργείου, ο γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων και ένας καθηγητής Πανεπιστημίου. Ο νομοθέτης δηλαδή, θεωρώντας προφανώς ως επαρκείς τις ρυθμίσεις των προαναφερθέντων νόμων ΥΗ/1871 και ΑΦΝΗ/1887, περιορίστηκε στη συμπλήρωσή τους με τη θεσμοθέτηση του παραπάνω συμβουλίου καθώς και στην πρόβλεψη για διενέργεια των μεταθέσεων στην αρχή της σχολικής χρονιάς. Η παραπάνω διάταξη του άρθρου 16 του νόμου ΒΠΕ/1892, σε αντίθεση με τις επικρίσεις που δέχτηκε εκ των υστέρων, δημιούργησε πολλές ελπίδες για εξασφάλιση των δασκάλων από την πολιτική επήρεια και την αυθαιρεσία των εκάστοτε κρατούντων. Ο Τρικούπης, σε παρατήρηση του βουλευτή Ράλλη σχετικά με τη χρησιμότητα συμμετοχής στο προαναφερθέν Συμβούλιο του καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής, επισήμανε ότι «σκοπός του συντάξαντος το νομοσχέδιον ήτο η παροχή όσον ένεστι πλειοτέρων εγγυήσεων ότι τα περί τούτου (εννοεί τους διορισμούς, τις παύσεις και μεταθέσεις) θέλουσιν εκτελεσθή ασχέτως προς εξωτερικάς επιδράσεις, εφ'ώ επιδιώχθη το ανεξάρτητον της επιτροπής»¹⁴. Στην

¹⁴ Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 45, 20/7/1892, σ. 496. Ας σημειωθεί, ότι η σύνθεση του πρώτου Συμβουλίου ήταν η ακόλουθη: Μ. Λάππας, γενικός Γραμματέας του Υπουργείου, Χ. Παπαμάρκου, γενικός

πράξη όμως η εφαρμογή της προαναφερθείσας διάταξης έδωσε τα πλέον «*δυσοίωνα αποτελέσματα*» αφού ο αριθμός των απολύσεων το 1892 αυξήθηκε κατακόρυφα¹⁵. Οι δάσκαλοι «*παυσανίαι*», όπως αποκαλούσαν αυτούς που απολύονταν και «*έχαναν το ψωμί*» της οικογένειάς τους, πολλαπλασιάζονταν (Γζουμελέας Σ.– Παναγόπουλος Π., σ. 38). Είχε γίνει τόσο μεγάλος σάλος που το θέμα δεν ξέφυγε και αυτής της σάτιρας. Ο ίδιος δάσκαλος «*μετετίθετο σε διάφορα μέρη, άλλος μετετίθετο, συγχρόνως όμως επαύετο, άλλος επαύετο δις και τρις*» (Λέφας, σ. 286). Ως «*αληθές αιματοκύλισμα των δημοδιδασκάλων*» χαρακτηρίζονται οι διδασκαλικές μεταβολές της χρονιάς εκείνης (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 60^η, 24/6/1899, στο: Μπουζάκης, σ. 487). Πολύ χειρότερη θα είναι η κατάσταση ως προς τις μεταθέσεις και απολύσεις εκπαιδευτικών που θα γίνουν το 1893, από τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδευσεως της διορισμένης από το βασιλιά κυβέρνησης Σωτηροπούλου Αθ. Ευταξία (3/5/-30/10/1893). Οι μεταβολές αυτές, οι οποίες θα γίνουν με βάση το ίδιο νομικό καθεστώς¹⁶, θα είναι τέτοιας έκτασης ώστε ο ίδιος ο υπουργός θα μιλήσει για «*γενναία εκκαθάριση*»¹⁷ στο εκπαιδευτικό προσωπικό και των δύο βαθμίδων. Θα υποστηρίξει δε, ότι οι περισσότερες από αυτές, αποτελούσαν επαναφορά των «*αδίκως εκτοπισθέντων άλλοτε υπό του κρατούντος εν τω Υπουργείω Εκκλησιαστικών φατριασμού*» και ότι καμία δεν έγινε χωρίς προηγουμένως «*να υπάρχει αίτησις περί μεταθέσεως*» του ενδιαφερομένου. Η διαδικασία αυτή, θα αναφέρει, ότι επέφερε και μεγάλη οικονομία στο δημόσιο ταμείο, γιατί δεν πληρώνονταν αποζημιώσεις και οδοιπορικά έξοδα στους μετατιθέμενους (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 41η, 20 Δεκεμβρίου 1893, σσ. 603-604).

Με την εισαγωγή του αποκεντρωτικού συστήματος από το νόμο ΒΤΜΘ/1895 το δικαίωμα του «*διορίζειν, μεταθέτειν και παύειν*» τους δασκάλους αφαιρείται από τον υπουργό και ανατίθεται, αντίστοιχα, το μεν πρώτο στο νομάρχη, μετά από πρόταση του δημοτικού συμβουλίου, τα δε επόμενα στα *περιφερειακά εποπτικά συμβούλια* που έδρευαν στη πρωτεύουσα κάθε νομού (άρθρα 24, 26, 50). Μέλος των τελευταίων ήταν και ο νομαρχιακός επιθεωρητής, ο οποίος μετά από επιτόπιο έλεγχο των δημοτικών σχολείων εισηγούνταν στο Συμβούλιο για όλα τα θέματα της δημοτικής εκπαίδευσης (άρθρο 40, εδ. 1). Ειδικότερα, ο επιθεωρητής περιφερόταν τους δήμους και τα χωριά εξετάζοντας αν οι μαθητές φοιτούν, αν οι δάσκαλοι διδάσκουν τις απαιτούμενες ώρες και ημέρες, αν εκπληρούν καλώς τα καθήκοντά τους ή αν πρέπει να παυθούν ή να μετατεθούν. Η ρύθμιση αυτή θα επιφέρει μεγάλη ανακούφιση και θα δημιουργήσει πολλές ελπίδες στους δασκάλους για απαλλαγή από τον κομματικό έλεγχο και την αυθαιρεσία του εκάστοτε υπουργού, γι' αυτό και οι δάσκαλοι θα ευγνωμονούν τον τότε υπουργό Παιδείας και εισηγητή του προαναφερθέντος νόμου Δημήτριο Πετρίδη¹⁸. Ας σημειωθεί ότι κατά τη συζήτηση

επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων και τμηματάρχης δημοτικής εκπαίδευσης και Ι. Πανταζίδης, καθηγητής Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

¹⁵ Από 176 που είχαν γίνει το 1891 φθάνουν το 1892 τις 615, δηλαδή τριπλασιάζονται ενώ κατά το 1894 ο αριθμός αυτός ανέρχεται στις 1139 απολύσεις (Πυργιωτάκης, σ. 124).

¹⁶ Όπως ανέφερε ο Ευταξίας στη Βουλή, όλες αυτές οι μεταβολές έγιναν, μετά από γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Εκπαιδευσεως του νόμου ΒΠΕ/1892 και μάλιστα με την αρχική του σύνθεση, η οποία τύγγανε της εμπιστοσύνης του Τρικούπη και είχε οριστεί μετά από εισήγησή του (Στην ίδια, σ. 580).

¹⁷ Ο Ευταξίας, το Δεκέμβριο του 1893, με την ιδιότητα πλέον του βουλευτή και κάτω από μια συναισθηματική φόρτιση, θα δικαιολογήσει με κάθε λεπτομέρεια τις διδασκαλικές μεταβολές, χαρακτηρίζοντας το 1893 ως έτος -σταθμό στην εξελικτική πορεία των παύσεων και μεταθέσεων των εκπαιδευτικών τόσο της μέσης όσο και της δημοτικής εκπαίδευσης (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 41, 20/12/1893, σ. 580).

¹⁸ Ο μετέπειτα πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου Ιάκωβος Βαχαβιόλος χαρακτηρίζει ως ηρωικό το έργο του τότε πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη και του υπουργού της Παιδείας Δ. Πετρίδη, σημειώνοντας μεταξύ άλλων: «*σε μια εποχή που η συναλλαγή ήταν ακράτητη [...], το δασκαλοπάζαρο*

στη Βουλή του νόμου ΒΤΜΘ/1895 αφιερώθηκε πολύς χρόνος στο θέμα των διδασκαλικών μεταβολών. Και αυτό δεν ήταν τυχαίο αφού οι μεταθέσεις και οι παύσεις των δασκάλων του προηγούμενου έτους είχαν φθάσει στον «παμμέγιστον και μυθώδες» αριθμό των 3182 επί συνόλου 6 έως 7 χιλιάδων περίπου δασκάλων (Ε.Σ.Β., 23/6/1895 και 24/6/1899, στο: Μπουζάκης, σσ. 284 και 478, αντίστοιχα). Ο τότε πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης, εισηγούμενος το θεσμό του Εποπτικού Συμβουλίου και του νομαρχιακού επιθεωρητή, θα επισημάνει ότι μέχρι τότε ο υπουργός των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως δεν ασκούσε το δικαίωμα του «παύειν και μετατιθέναι τους διδασκάλους» εν γνώσει των θεμάτων, τα οποία η παύση ή η μετάθεση συνεπαγόταν. Το ασκούσε με βάση τις πληροφορίες που του δίδονταν από αξιόπιστα και έντιμα πρόσωπα, τα οποία όμως και αυτά δεν ήταν εν γνώσει των θεμάτων της δημοτικής εκπαίδευσης και ήταν δυνατόν να «πλανώνται και αυτά από πληροφορίες ή από ακούσματα» (Στον ίδιο, σ. 285). Την άγνοια αυτή, με το νέο νόμο, ερχόταν να καλύψει ο νομαρχιακός επιθεωρητής, στον οποίο η τότε κυβέρνηση είχε εναποθέσει πολλές ελπίδες, θεωρώντας τον ως πραγματική εγγύηση για την επιτυχία του συστήματος¹⁹. Ωστόσο, η πορεία των πραγμάτων θα αποδείξει ότι και ο νόμος ΒΤΜΘ/1895, παρά τις προσδοκίες που είχε δημιουργήσει με την αποδυνάμωση της υπουργικής εξουσίας δεν έλυσε το πρόβλημα. Κι αυτό γιατί ο επιθεωρητής, στα χέρια του οποίου συγκεντρωνόταν όλη η εξουσία, θα αποτελέσει όργανο πίεσης από πολιτικούς, για επιλεκτικές διακρίσεις, εξέλιξη για την οποία ο Θεοτόκης είχε εκφράσει τους φόβους του κατά τη συζήτηση του παραπάνω νόμου στη Βουλή²⁰. Πιέσεις όμως ασκούσε στον επιθεωρητή και το εποπτικό συμβούλιο, το οποίο είχε τη δυνατότητα από το νόμο να προτείνει στον υπουργό τη μετάθεση ή την απόλυση του από την υπηρεσία, για πλημμελή εκτέλεση των καθηκόντων του ή για ανώμαλο ιδιωτικό βίο (άρθρο 48). Έτσι, προτού συμπληρωθεί χρόνος από την εφαρμογή του νέου νόμου ο υπουργός Δ. Πετρίδης αναγκάστηκε να στείλει εγκύκλιο στους επιθεωρητές (Λέφας, σ. 291) καλώντας τους να συμμορφωθούν με αυτόν, αφού με μία μόνο επίσκεψη και μάλιστα «πολλάκις άνευ απολογίας του δικαζομένου», εισηγούνταν την παύση ή τη μετάθεσή του, κάνοντας στην ουσία κατάχρηση της εξουσίας που τους είχε δοθεί²¹. Αλλά και ο υπουργός Μομφεράτος με την από 27/3/1899 εγκύκλιό του επέκρινε τη δράση των επιθεωρητών, οι οποίοι πρότειναν την εσχάτη των ποινών, πριν ακόμη να πεισθούν ότι οι απολυόμενοι είχαν αποδειχθεί ανεπίδεκτοι βελτιώσεως και πριν βεβαιωθούν ότι υπήρχαν καλύτεροι αντικαταστάτες τους. Επίσης, τους επέκρινε γιατί πρότειναν «αναρίθμητον σχεδόν πλήθος μεταθέσεων άνευ λόγου», πολλές φορές μάλιστα και στο μέσο του σχολικού έτους, με αποτέλεσμα να αφήνουν για μακρό χρονικό διάστημα τα σχολεία κλειστά. Τέλος, η δυνατότητα

ήταν στην ακμή του, το να βρεθούν δύο πολιτευόμενοι, που έζησαν και μεγάλωσαν μέσα στη συναλλαγή, να αντιμετωπίσουν αποφασιστικά μια κατάσταση της λαϊκής παιδείας και των λειτουργιών της χωρίς άλλο τραγική, αυτό είναι κάτι ανώτερο εκείνης της εποχής» (Πυργιωτάκης, σ. 113).

¹⁹ Αν ο νομαρχιακός επιθεωρητής, αμέτοχος πολιτικών ανταλλαγών, επιτόπιων διαφορών και αντιζηλιών, διακατέχεται από ευσυνειδησία και ειλικρίνεια στην εκπλήρωση των καθηκόντων του, είχε επισημάνει ο Δηλιγιάννης στη Βουλή, το σύστημα του 1895 είναι «θαυμάσιον» (Μπουζάκης, σ. 481).

²⁰ Ο Θεοτόκης είχε επισημάνει, μεταξύ άλλων, ότι ο επιθεωρητής, σε αντίθεση με τον υπουργό, ο οποίος τελεί υπό τον έλεγχο της Βουλής, θα ενεργεί «ανευθύνως, κρυπτόμενος όπισθεν του Εποπτικού Συμβουλίου, υπό την σκέπη του οποίου θα εκτελεί τας διαταγὰς των κομματάρχισκων των επαρχιών» (Ε.Σ.Β., 23/6/1895 στο: Μπουζάκης, σσ. 275-276).

²¹ Ωστόσο, ο Δηλιγιάννης θα υποστηρίξει ότι, κατά την πρώτη εφαρμογή του νόμου, εκτός από δύο-τρεις περιπτώσεις, δεδομένου ότι «δεν είναι δυνατόν πάντες να είναι τέλειοι», όλοι οι άλλοι επιθεωρητές, που διορίστηκαν αποδείχθηκαν ευσυνειδητοί και ειλικρινείς στην εκπλήρωση των καθηκόντων τους. Ο ίδιος αναφέρει ότι είχε συστήσει στον τότε υπουργό Πετρίδη να προχωρήσει στο διορισμό των επιθεωρητών κατά την προσωπική του κρίση, με βάση το συμφέρον της υπηρεσίας, χωρίς να ακούσει τη γνώμη κανενός (Ε.Σ.Β., 24/6/1899 στο: Μπουζάκης, σ. 481).

που παρείχε ο παραπάνω νόμος να γίνονται παύσεις και μεταθέσεις δασκάλων «κατά παραστάσεις, ητιολογημένας του δημοτικού συμβουλίου» (άρθρο 26) και γενικότερα η ανάμιξη της δημοτικής αρχής στη διοίκηση της δημοτικής εκπαίδευσης²² επέφερε «ουκ ολίγα άτοπα και ουχί σπανίως εματαιώθη εκ τούτου ό,τι καλόν εκ του νόμου προσδοκάτο». Ιδιαίτερα επικρίθηκαν τα δημοτικά συμβούλια, ότι δεν απέβλεπαν «κατά το πλείστον» στο συμφέρον της εκπαίδευσης και ότι δεν τηρούσαν «τα υπό του νόμου οριζόμενα» (Βλ. περισσότερα εκθέσεις επιθεωρητών στο Λέφας, σ. 293-294).

Επιλογικές Επισημάνσεις

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω είναι καταφανές ότι οι δάσκαλοι ως προς το θέμα των διορισμών, των μεταθέσεων και των παύσεων, στο οποίο εστίασαμε την έρευνά μας, αποτέλεσαν αντικείμενο μικροκομματικής εκμετάλλευσης και άδικης αντιμετώπισης εκ μέρους πολιτικών, δημάρχων, γενικών επιθεωρητών, υπουργών και γενικότερα «των ισχυρών» της χώρας, για ολόκληρο το 19ο αιώνα. Πρόκειται για ένα ευαίσθητο αλλά και εν πολλοίς καθοριστικό για την επιβίωση και το κοινωνικό κύρος των δασκάλων θέμα, του οποίου γινόταν «οδυνηρά» χρήση. Το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν και στην εξεταζόμενη περίπτωση η διάσταση ανάμεσα στα εντελλόμενα και την εφαρμογή τους στην πράξη. Ενώ δηλαδή γίνονταν νομοθετικές προσπάθειες, για την προστασία των δασκάλων από τους «όνυχες της πολιτικής» πάντα βρισκόταν ο τρόπος καταστρατήγησής τους.

Έτσι, οι άδικες, «άστοργες και απρεπείς» μεταθέσεις και απολύσεις θα ταλαιπωρήσουν για πολλά χρόνια τόσο τους δασκάλους όσο και τους καθηγητές της Μ.Ε., αφού δεν ήταν οι ανάγκες της υπηρεσίας που τις επέβαλλαν αλλά η βούληση «της πλειοψηφίας»²³. Μάλιστα, από σχετική έρευνα προκύπτει, ότι σε περιόδους πολιτικών ανακατατάξεων σημειώνονται οι περισσότερες μεταβολές στο χώρο των εκπαιδευτικών. Για παράδειγμα το 1883, έτος δημοτικών εκλογών και το 1886 έτος πολιτικής αναστάτωσης²⁴, ο αριθμός των διδασκαλικών απολύσεων διπλασιάζεται σε σχέση με τα αμέσως προηγούμενα χρόνια (Πυργιωτάκης, σ. 124). Την κατάσταση διεκτραγωδεί ο γενικός επιθεωρητής Π.Π. Οικονόμος στην 3339/10-3-1886 εγκύκλιό του, υπογραμμίζοντας μεταξύ άλλων: «Και εις τον διδάσκαλον είναι ταπεινώσις να γίνεται όργανον πολιτικής κερδοσκοπίας και εις τον πολιτευόμενον επίσης είναι εξευτελισμός να γίνεται όργανον μνησικάκου καταδιώξεως» (Φίλος, σ. 22).

Αξιοσημείωτο είναι ότι επί κυβερνήσεων Τρικούπη, που διαδέχονται τις κυβερνήσεις Δηλιγιάννη και ιδιαίτερα κατά τα έτη 1887, 1892 έγιναν οι περισσότερες απολύσεις²⁵. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες από αυτές (ποσοστό 43% και 73,5%, αντίστοιχα), «παρουσιάζονται ως απροκάλυπτα αυθαίρετες απολύσεις», με

²² Η ανάθεση στα δημοτικά συμβούλια του δικαίωματος να προτείνουν τον «εκάστοτε διοριστέον» είχε ως αποτέλεσμα, όπως επισημαίνεται στα νομοσχέδια Τσιριμώκου, επειδή δεν υπήρχε κανένας ειδικός σ' αυτά, η εκλογή των δασκάλων να είναι κατά κανόνα αποτέλεσμα γνωριμιών, συμπαθειών, συστάσεων ή ενεργειών «μη εχουσών σχέσεων με την εκπαίδευσιν» (στο: Μπουζάκης, σ. 566).

²³ Αυτό τυλάχιστον θα αναφέρει στη Βουλή, με το κλείσιμο του αιώνα, ο υπουργός Σπυρίδωνας Στάης (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 9η, 17 Νοεμβρίου 1900, σ. 88).

²⁴ Κατά το έτος αυτό ο Δηλιγιάννης, που είχε σχηματίσει μετά τις εκλογές της 25ης Απριλίου 1885 την πρώτη του κυβέρνηση, αναγκάστηκε να παραιτηθεί ενώ 69 βουλευτές του κόμματός του αυτομόλησαν προς το Νεωτερικό κόμμα, παρέχοντας έτσι την ευκαιρία στο Τρικούπη να σχηματίσει κυβέρνηση.

²⁵ Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, αν ληφθεί υπόψη ότι ο Τρικούπης πολέμησε το κράτος των πελατειακών σχέσεων, με την εισαγωγή του νόμου ΑΡΓ/1884 «Περί προσόντων και πειθαρχικής τιμωρίας των δημοσίων υπαλλήλων», ο οποίος προσδιόρισε επακριβώς τα απαιτούμενα προσόντα για το διορισμό σε κάθε θέση καθώς και την προαγωγή στην επόμενη βαθμίδα. Ακόμη αποδεικνύει, ότι σημαντικό ρόλο έπαιζαν πέραν από τους νόμους και οι φορείς που έρχονταν να τους υλοποιήσουν, δηλαδή οι υπουργοί και οι συνεργάτες τους.

την έννοια ότι στη σχετική απόφαση δεν αναφέρεται καν ο λόγος απόλυσης, παρά το γράμμα του νόμου. Αντίθετα κατά την κυβερνητική διαδοχή από τον Τρικούπη στο Δηλιγιάννη, 1885, 1890, 1895 δεν παρατηρούνται μαζικές μεταβολές (Στον ίδιο, σσ.106, 109, 125). Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι ο Δηλιγιάννης το 1878 ως υπουργός Εκκλησιαστικών κατόρθωσε, όπως ο ίδιος αναφέρει στη Βουλή, να μην προχωρήσει σε καμία μετάθεση, παρά τις συστάσεις και τα σημειώματα που έφθαναν στο υπουργείο, ακόμα και από τους πολλούς, «παμπόλλους», πολιτικούς φίλους του τότε πρωθυπουργού Αλ. Κουμουνδούρου, εφαρμόζοντας απλώς το γράμμα του νόμου, ο οποίος προέβλεπε προτάσεις των εφορευτικών επιτροπών, που βέβαια δεν υπήρχαν (Ε.Σ.Β., 24 /6/1899, στο: Μπουζάκης, σ. 475).

Ένας σημαντικός λόγος αύξησης του αριθμού των απολύσεων, ιδιαίτερα μετά το 1892, που ψηφίστηκε ο νόμος περί υποδιδασκαλείων, ήταν η επιβεβλημένη ανάγκη αντικατάστασης των δασκάλων που δεν είχαν καμία κατάρτιση, όπως ήταν οι γραμματοδιδάσκαλοι και οι δάσκαλοι των επιτροπών, με καταρτισμένους δασκάλους και υποδιδασκάλους. Ο Θεοτόκης, θέλοντας να μετριάσει τις επικρίσεις για τις απολύσεις του 1892, θα αναγνωρίσει την ανάγκη «να ληφθή πρόνοια όπως εξασφαλισθούν οι δημοδιδάσκαλοι», αλλά θα υπενθυμίσει και το γεγονός ότι αυτοί προέρχονται από πολλές πηγές. *«Όλοι γινώσκομεν, θα επισημάνει, ότι οι πλείστοι τούτων είναι ακατάλληλοι και ότι η αντικατάστασις αυτών διά των εκ των διδασκαλείων εξερχομένων επιβάλλεται αναγκαίως· άρα είναι αδύνατον να μη έχητε παύσεις και διορισμούς, επιβαλλομένους εκ της ανάγκης και της επιθυμίας, την οποίαν όλοι πρέπει να έχωμεν, ίνα το προσωπικόν των διδασκάλων βελτιωθή»* (Ε.Σ.Β., Συνεδρίαση 31^η, 23/6/1895, στο: Μπουζάκης σ. 272).

Ωστόσο, στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης οι παραπάνω μεταβολές (1892-1894), γνωστές ως «ο χορός του Παπαμάρκου», ο οποίος ήταν τότε γενικός επιθεωρητής και τμηματάρχης δημοτικής εκπαίδευσης του υπουργείου αλλά και μέλος του γνωμοδοτούντος Συμβουλίου Εκπαιδεύσεως, παρουσιάζονται ως *«έκνομη έκφραση της κρατικής δραστηριότητας»* (Ανδρέου-Παπακωνσταντίνου, σσ. 217-218). Το αποτέλεσμα ήταν τα σχολεία να δυσλειτουργούν και να παραμένουν κλειστά για ολόκληρους μήνες, εις βάρος βέβαια της μόρφωσης των παιδιών του ελληνικού λόγου. Επίσης, να επιβαρύνεται το δημόσιο ταμείο και γενικότερα το κράτος με ένα μεγάλο ποσό για οδοιπορικά έξοδα των μετατιθέμενων.

Η αφαίρεση από τον υπουργό, σύμφωνα με το νόμο ΒΤΜΘ/1895, του δικαιώματος του «διορίζειν, παύειν και μεταθέτειν» τους δασκάλους, το οποίο οι υπουργοί ασκούσαν «κερδοσκοπούντες» στη Βουλή και αναιρώντας τους όρους της ισότητας με το να δίνουν *«προσοχή εις τούτους και όχι εις εκείνους»* (Μπουζάκης, σ.485), θα βελτιώσει αλλά δεν θα λύσει το πρόβλημα. Κι αυτό γιατί οι παντός είδους παρεμβάσεις και πιέσεις, για μεροληπτικές διακρίσεις εις βάρος των δασκάλων, θα μεταφερθούν από τον υπουργό σε τοπικό επίπεδο και ιδιαίτερα στο νεοσύστατο τότε θεσμό του νομαρχιακού επιθεωρητή και του τοπικού εποπτικού συμβουλίου. Απορίας άξιον είναι, ότι ενώ ο προαναφερθείς νόμος προέβλεπε το δικαίωμα της απολογίας στο δάσκαλο προκειμένου περί πειθαρχικών ποινών, δεν το προέβλεπε για τη μεγαλύτερη αυτών, όπως ήταν η παύση αλλά και η μετάθεση. Έτσι, οι μεταβολές αυτές, εξακολουθούν να αποτελούν ένα «αγκάθι» στο διδασκαλικό χώρο, ιδιαίτερα κατά το στάδιο της πρώτης εφαρμογής του παραπάνω νόμου.

Τελικά, η δικαίωση θα έρθει δεκαπέντε χρόνια μετά, με την η παροχή στους δασκάλους της δυνατότητας προσφυγής, κατά των αποφάσεων των τοπικών εποπτικών συμβουλίων, στο Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο Δημοτικής Εκπαίδευσης, που συγκροτήθηκε με το νόμο ΓΩΚΗ /11-7-1911, εξασφαλίζοντας έτσι τους

δασκάλους από τις πολιτικές επεμβάσεις και τις αδικίες που γίνονταν σε βάρος τους (Λέφας, σ. 303).

Θα κλείσω τη μελέτη μου αυτή με την επιστολή ενός «αρχαίου δημοδιδασκάλου», που αποτέλεσε πρωτοσέλιδο στην εφημερίδα «Πρωία» στις παραμονές των εθνικών εκλογών, στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρεται: «Πάντες ενθυμούνται την οικτράν κατάστασιν της δημοτικής εκπαιδεύσεως προ του νόμου τούτου (εννοεί το νόμο ΒΤΜΘ/1895), πάντες είδον τους αχυρώνας, εν οίς εξεπαιδεύοντο τα τέκνα του φορολογουμένου λαού, τον εξευτελισμόν, όν υφίσταντο οι δημοδιδασκάλοι από πρωίας έως νυκτός τρέμοντες προ του τελευταίου μήπως χάσωσιν αυτόν τον επιούσιον άρτον και ανερχόμενοι τας κλίμακας του υπουργείου με τα θυλάκια μεστά συστατικών επιστολών, όπως σωθώσιν εκ της οργιαστικής πολιτικής». Ο ίδιος καλούσε τους δασκάλους, αν δεν ήθελαν να επανέλθουν «υπό τον ζυγόν της πολιτικής εξαρτήσεως και του εξανδραποδισμού», να μην ψηφίσουν τους τρικουπικούς, οι οποίοι διακήρυτταν ότι θα καταργήσουν τον νόμο της δημοτικής εκπαιδεύσεως για να τους σύρουν και πάλι, όπως χαρακτηριστικά επισήμανε, να εκλιπαρούν «εξευτελιζόμενοι την εύνοια και το έλεος των ισχυρών».

Όσο και αν μέσα από την επιστολή αυτού του «αρχαίου δημοδιδασκάλου» διαφαίνονται και προσωπικές πολιτικές επιλογές, δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει κανείς μαζί του για την κοινωνική αδικία, την εξουσιαστική αλαζονεία και την αναλγησία, με την οποία αντιμετωπίστηκαν οι δάσκαλοι, εκ μέρους της πολιτικής ηγεσίας του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και γενικότερα της Πολιτείας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Γενική Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

I. Βασικοί Νόμοι και Διατάγματα

1834 Ν. 6/18 Φεβρουαρίου «περί δημοτικών σχολείων», Φ.Ε.Κ. 11-3/15/3/1834.

1871 Ν. ΥΗ/27 Μαΐου, «Περί της μη μεταθέσεως καθηγητών και διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους», Φ.Ε.Κ. 23/12-6-1871.

1887 Ν. ΑΦΝΗ/28 Μαΐου, «Περί πειθαρχικών ποινών, παύσεως και μεταθέσεως των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων», Φ.Ε.Κ. 216/7-8-1887.

1892 Ν. ΒΠΕ «Περί διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και καταργήσεως του ταμείου δημοτικής εκπαιδεύσεως», Φ.Ε.Κ. 286/18-8-1892.

1895 Ν. ΒΤΜΘ «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως», Φ.Ε.Κ. 37/5-10-1895.

II. Εκπαιδευτικά νομοσχέδια Αυγερινού 1880, Θεοτόκη 1889, Ευταξία 1899.

III. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (Ε.Σ.Β.), Συνεδριάσεις: 46η, 21/7/1892, 41η, 20/12/1893, 31^η, 23/6/1895, 27η, 15/5/1899, 60^η, 24/6/1899, 9η, 17/11/1900.

IV. Εφημερίς «Πρωία», 25 Ιανουαρίου 1899, «Ο ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΡΙΚΟΥΠΙΚΟΙ», έτος ΙΗ', Περ. Β', αριθ. 1493, σ.1.

Β. Βοηθήματα

Ανδρέου Α.- Παπακωνσταντίνου, Γ., (1994), *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. «Νέα Σύνορα», Α. Λιβάνη, Αθήνα.

Βαχαβιόλος Ι. (1932), «Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον», στην επετηρίδα Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, Αθήναι.

Δημαράς, Αλ. (1990) *Η μεταρρύθμισις που δεν έγινε*, τεύχ. Α', εκδ. Ερμής, Αθήνα.

Κανάκης Ιωάννης, (1995), *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.

- Κουρτίδης Αρ., (1887), «Ως κατάδικοι εξοριζόμενοι», στο: Αλ. Δημαράς, τόμ. Α΄, σσ. 269-272.
- Λέφας, Χρ. (1943), *Ιστορία της εκπαίδευσως*, εκδ. Ο.Σ.Β., Αθήνα.
- Μπουζάκης, Σ. (2002), *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τόμ Α΄, Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, 19^{ος} αιώνας, 1913, 1929, Γ΄ έκδοση επαυξημένη, Gutenberg, Αθήνα.*
- Πυργιωτάκης, Ι. (1994), *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Τζάνη Μ.- Παμουκτσόγλου Α., *Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, «Ταυτόν και αλλοτριμορφοδίαιτον»*, Αθήνα 1998.
- Τζουμελέας Σ. – Παναγόπουλος Π. (1933), *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα.
- Φίλος Στ., (1984), *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832- 1982*, εκδ. «Βιβλία για όλους», Αθήνα.